

УДК: 327.5(477)«2014/2023»(045)
DOI: 10.24919/2312-2595.13/55.283188

Олександра СВЙОНТИК

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (lesyadudnyk@dspu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0945-3538>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/AFS-4791-2022>

Михайл ГРАНД

аспірант кафедри історії України та правознавства, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (author@mikhailgrand.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3587-2162>

Бібліографічний опис статті: Свійонтик, О. & Гранд, М. (2023). Трансформації у сфері освіти на тимчасово окупованих територіях України (2014–2023): українська історіографія дослідження проблеми. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 13/55, 276–296. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.13/55.283188>.

**ТРАНСФОРМАЦІЇ У СФЕРІ ОСВІТИ НА
ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ
(2014–2023): УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ**

Анотація. Мета статті – проаналізувати історіографію досліджень українських учених у сфері освіти на тимчасово окупованих територіях України (2014–2023).

© Олександра Свійонтик, Михайл Гранд, 2023

Методологія дослідження спирається на принципи історизму, системності, авторської об'єктивності, а також на методи історіографічного аналізу та синтезу. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше в українській історичній науці проаналізовано погляди українських учених, насамперед істориків, на стан освіти в окупованих частинах України (Крим, частина Донецької та Луганської областей, м. Севастополь). **Висновки.** Отже, трансформації у сфері освіти на тимчасово окупованих територіях України (2014–2023) досліджували історики (І. Грідіна, А. Дем'яненко, О. Потіха, Н. Свинаренко, О. Хоменко, О. Удод, Л. Якубова), політологи (Б. Дем'яненко, О. Чальцева), юристи (О. Цельєв), економісти (О. Захарова), педагоги (В. Курило, О. Караман), філософи (Д. Свириденко) та ін. Джерельною базою для них слугували переважно інтернет-видання, які подавали не завжди перевірену інформацію. Власне відсутність можливості верифікувати джерельну інформацію є однією з найбільших проблем для дослідників сучасної російсько-української війни. Головну увагу вчені зосереджували на становищі середньої та вищої ланок освіти в окупованих Криму, Донецькій та Луганській областях. Значно менше відомо про стан дошкільної та середньої спеціальної (професійної) освіти, що, безумовно, є перспективним напрямом подальших досліджень для українських учених. Уважаємо, що науковцям потрібно продовжувати аналіз процесів, спрямованих на знищення української громадянської та етнічної ідентичності дітей і молоді через заклади освіти і позашкільні установи й організації на окупованих теренах України.

Ключові слова: освіта, тимчасово окуповані території, російсько-українська війна, українська ідентичність, діти і молодь.

Oleksandra SVIONTYK

PhD (Education), Associate Professor, General Pedagogy and Preschool Education Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (lesyadudnyk@dspu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0945-3538>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/AFS-4791-2022>

Mikhail GRAND

PhD student of the Department of Ukraine's History and Law, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (author@mikhailgrand.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3587-2162>

To cite this article: Sviontyk, O. & Grand, M. (2023). Transformatsii u sferi osvity na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh Ukrainy (2014–2023): ukrainska istoriografiiia doslidzhennia problemy [Transformations in the Sphere of Education in the Temporary Occupied Territories of Ukraine (2014–2023): Ukrainian Historiography of Problem]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia Istoriia – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 13/55, 276–296. doi:<https://doi.org/10.24919/2312-2595.13/55.283188> [in Ukrainian].

**TRANSFORMATIONS IN THE SPHERE OF
EDUCATION IN THE TEMPORARILY OCCUPIED
TERRITORIES OF UKRAINE (2014–2023): UKRAINIAN
HISTORIOGRAPHY OF PROBLEM**

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the historiography of research by Ukrainian scientists in the field of education in the temporarily occupied territories of Ukraine (2014 – 2023). The research methodology is based on the principles of historicism, systematicity, authorial objectivity, as well as methods of historiographical analysis and synthesis. The scientific novelty is that for the first time in Ukrainian historical science, the views of Ukrainian scientists, primarily historians, on the state of education in the occupied parts of Ukraine (Crimea, part of Donetsk and Luhansk regions, Sevastopol) have been analyzed. The Conclusions.* So, transformations in the field of education in the temporarily occupied territories of Ukraine (2014 – 2023) were studied by historians (Iryna Hridina, Andriy Demyanenko, Oksana Potikha, Natalia Svyrenenko, Oleksandr Khomenko, Oleksandr Udod, Larysa Yakubova), political scientists (Borys Demyanenko, Olena Chaltseva), lawyers (Oleksiy Tselev),

economists (Oksana Zakharova), teachers (Vitaliy Kurylo, Olena Karaman), philosophers (Denys Svyridenko) and others. The source base for them was mainly online publications, which provided information that was not always verified. Actually, the lack of an opportunity to verify source information is one of the biggest problems for researchers of the modern Russian-Ukrainian war. Scientists focused their attention on the situation of secondary and higher education in the occupied Crimea, Donetsk and Luhansk regions. Much less is known about the state of preschool and secondary special (professional) education, which is certainly a promising direction for further research for Ukrainian scientists. We believe that scientists need to continue analyzing the processes aimed at destroying the Ukrainian civic and ethnic identity of children and youth through educational institutions and extracurricular institutions and organizations in the occupied territories of Ukraine.

Key words: *education, temporarily occupied territories, Russian-Ukrainian war, Ukrainian identity, children and youth.*

Постановка проблеми. Упродовж останніх дев'яти років українські дослідники освітніх процесів намагалися з'ясувати стан справ у сфері навчання і виховання дітей та молоді на непідконтрольних українському уряду територіях України. Їхні дослідження мають переважно експертний, ретроспективний, оглядовий характер з огляду на недоступність архівних матеріалів. Однак напрацювання українських дослідників, на нашу думку, потребують відповідного узагальнення і виокремлення пріоритетних і перспективних напрямів подальших студій у сфері освіти на тимчасово окупованих територіях України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Наразі в українській історіографії ще не було спроб проаналізувати праці дослідників, присвячених історії освіти на окупованих територіях України. Лише у напрацюваннях експертів використано деякі публікації українських вчених. Зокрема, відзначимо, що у 2017 р. побачила світ аналітична доповідь групи українських вчених (А. Іщенко, С. Зубченко, М. Карпенко, В. Лозовий, Т. Черненко) «Безпекові виміри освітньої політики: світовий досвід та українські реалії», в якій окреслено й проблематику освітнього життя на окупованих територіях України (Безпекові виміри, 2017, с. 54–60). У 2021 р. було оприлюднено інформаційно-аналітичне дослідження

«Освітнє поле на тимчасово окупованих територіях України (2014–2019)», згідно з яким на тимчасово окупованих територіях Донецької і Луганської областей, Автономної Республіки Крим та м. Севастополь проживають близько мільйона дітей, з них понад 450 тисяч шкільного віку. Дослідження виявило низку проблем: 1) відсутність державного моніторингу та офіційних даних щодо кількісних показників освітнього поля тимчасово окупованого Криму (АР Крим та м. Севастополь) і частини Донецької та Луганської областей; 2) збільшення кількості учнів, які не мають сертифікації за рівнями навчання Національної рамки кваліфікацій і втрачають зв'язок з освітнім полем України; 3) знищення громадянської і національної ідентичності через освітні інституції формального та неформальної освіти (Освітнє поле, 2021).

Мета статті – проаналізувати історіографію досліджень українських учених у сфері освіти на тимчасово окупованих територіях України (2014–2023).

Виклад основного матеріалу. Перші дослідження становища системи освіти на тимчасово окупованих територіях України почали публікувати в українській науковій періодиці через два роки після початку сучасної російсько-української війни. Уже в 2016 р. побачила світ стаття співробітника Науково-дослідного інституту українознавства Олександра Хоменка, присвячена стану середнього шкільництва на теренах т. зв. «народних республік» у перший рік російської окупації. Учений одразу наголосив на тому, що на територіях «ЛНР» і «ДНР» реально наявним сегментом освітнього простору було лише середнє шкільництво, бо стан справ у вищій освіти можна вважати катастрофічним, з огляду на евакуацію більшості ЗВО на підконтрольну українському уряду територію України (Хоменко, 2016, с. 8). Однак Україна не мала змоги перенести на підконтрольну їй територію діяльність всіх середніх шкіл: таке переселення було б пов'язане з цілим комплексом проблем (найперша з яких – забезпечення бодай якимось житлом учителів, батьків та учнів), вирішити які за наявної у нашій державі ресурсної бази не видавалося можливим (Хоменко, 2016, с. 8).

Історик О. Хоменко спирався насамперед на інтернет-видання та офіційну інформацію представників Російської Федерації. Так, намагаючись показати число середніх шкіл на окупованих

територіях, дослідник навів слова міністра освіти і науки Росії Д. Ліванова, який у грудні 2014 р. вів мову про роботу в «ЛНР» 336 загальноосвітніх установ, у яких навчалися 25.872 дитини, у «Донецькій Народній Республіці» – 534 школи, де навчалось 146. 969 дітей (Хоменко, 2016, с. 9). Крім того, автор описав складне матеріальне становище вчительства, проблеми з виплатою заробітної плати.

Відтак дослідник намагався окреслити змістове наповнення середньої шкільної освіти на територіях, підконтрольних сепаратистам. При цьому використав навіть т. зв. «Конституцію ДНР», у преамбулі якої йшлося про «Русский Мир». Базуючись на основі сказаного, О. Хоменко констатував, що завдання освітян на окупованих територіях полягало зовсім не у сприянні творчому саморозвитку учнів, а в утилітарному формуванні у молодого покоління лояльності до Росії (конкретніше – до правлячої путінської верхівки). Засіб для досягнення мети – тотальне переведення всієї освіти на російські стандарти, які впродовж багатьох років правління нинішнього президента РФ виступали надійними «пресформами» для «серійного» виробництва лояльних Кремлю підданих (Хоменко, 2016, с. 10).

Надалі О. Хоменко вів мову про заміну дванадцятибальної шкали оцінювання освітніх здобутків учнів п'ятибальною системою, перепідготовку («підвищення кваліфікації») вчителів у багатьох окупованих українських містах, зокрема в Інституті підвищення кваліфікації у Донецьку (Хоменко, 2016, с. 11). Відзначив прагнення сепаратистів впровадити русифікацію школярів, надати українській мові в школах статусу іноземної і зменшити кількість уроків до одного на тиждень, вилучити курс історії України й замінити його предметом «История Отечества» – вочевидь, російського, з певною луганською /д онецькою «специфікою». Замість географії України у «ДНР» введено з 2015 р. предмет «География родного края», з курсу правознавства прибрано Конституцію України та інші важливі закони, предмет «Я і Україна» (4 кл.) мав бути замінений курсами «Природоведение» та «Обществоведение», з курсу «Я у світі» (3 кл.) усувалися усі українознавчі аспекти, які замінялися «матеріалом курсу «Донеччиноведение», з курсу української літератури вилучалися стрілецькі пісні, драма Лесі Українки «Бояриня», вірш В. Сосюри

«Любіть Україну!», поезії В. Голобородька «Наша мова» і «Ми йдемо» та чимало інших (Хоменко, 2016, с. 12).

Багато уваги дослідник присвятив запровадженню у школах окупованих територій Донецької і Луганської областей т. зв. «уроків мужності», які за прямим наказом сепаратистського керівництва проводилися, починаючи з осені 2014 р. Це були політінформації, на яких учнів закликали бути лояльними до Росії і Путіна, проте проводити їх доручали зазвичай не вчителям, а бойовикам або шовіністично налаштованим священникам. На прикладі впроваджуваного до процесу середньошкільної освіти «ДНР» предмету «Защита Отечества» історик простежує намагання ватажків терористів подолати опір учительства і нав'язати йому свою ідеологію. Насправді цей предмет має на меті підготовку кадрового резерву для бойовиків (Хоменко, 2016, с. 14). Цікаво, що спочатку у цьому предметі не було виразно антиукраїнських конотацій, риторики про «київську хунту», а методичною підставою для його проведення навіть деякий час була програма, затверджена Міністерством освіти і науки України у серпні 2009 р. Однак згодом викладати цей предмет призначили бойовиків (Хоменко, 2016, с. 15). Загалом, автору не вистачило джерельної інформації, щоб більш аналітично розкрити трансформації у системі середнього шкільництва на підконтрольних терористичним угрупованням територіях.

Логічним продовженням дослідження О. Хоменка стала стаття доцентки Маріупольського державного університету Ірини Грідіної, яка аналізувала перетворення у сфері вищої освіти на окупованих територіях Донецької і Луганської областей України (Грідіна, 2016). При цьому авторка одразу вказала, що не може претендувати на повну вичерпність і абсолютну достовірність викладених фактів, оскільки не довіряє джерелам інформації з непідконтрольних Україні територій. Попри увагу до вищої освіти, І. Грідіна навела статистичні дані щодо матеріальних втрат системи освіти: у Донецькій області було пошкоджено та зруйновано понад 10 тис. об'єктів, зокрема 176 шкіл, 86 дитячих садків, 28 професійно-технічних, 19 закладів вищої освіти та 26 об'єктів фізкультури і спорту. В Луганській області зруйновано та пошкоджено 40 дошкільних і загальноосвітніх закладів. За загальними оцінками, сума збитків становить 4,9 млрд дол. США. Зменшення контингенту

закладів освіти у середньому складало від 50 % до 100 % залежно від рівня й типу (Грідіна, 2016, с. 100).

Важливими, на нашу думку, є аналітичні міркування дослідниці з приводу дій російських і сепаратистських властей щодо вищої освіти в «ЛНР» і «ДНР». І. Грідіна вважає, що ці дії спрямовані на: 1) розкол єдиного освітнього простору України; 2) безпосередню та системну ідеологічну обробку з боку російської пропаганди найсвідомішої і найактивнішої частини населення регіону – студентів та викладачів шляхом впровадження російських стандартів і освітніх програм, системи атестації та переатестації науково-педагогічних кадрів, їх безальтернативне / примусове замкнення виключно на російському інтелектуальному продукті (неможливість взяти участь у зарубіжних конференціях, грантах, опублікуватися у провідних наукових журналах тощо); 3) для світової громадськості створюється вистава захисту «російськомовного населення Донбасу» від «утискань української хунти», «турботи» за дотриманням права на освіту та функціонуванням державних інститутів у псевдо республіках (Грідіна, 2016, с. 201).

Будучи дослідницею історії України періоду нацистської окупації (1941–1944), І. Грідіна вдається до порівняння освітньої політики гітлерівців та російських окупантів на Сході України. Звісно, знаходить ключову відмінність у тому, що на окупованому Донбасі в імітованих урядових структурах так зване «Міністерства освіти» посідає провідне місце, а заклади вищої освіти, власне кажучи, як і переважна більшість закладів освіти I–II рівня, перебувають на повному матеріальному та моральному утриманні РФ. Водночас дослідниця наводить статистичні дані: у 2015 р. студентами 18 вишів «ДНР» стали 16 тис. 839 осіб, у 2016 р. – 15 тис. 515 осіб. Усього ж абітурієнтів, які взяли участь у вступній кампанії 2016 р., «Міністерство» нарахувало 16 тис. 806 осіб. Проте офіційних вакансій у «республіці» у 10 разів менше. Тому дослідниця робить висновок, що російська влада витрачає величезні гроші задля створення чергового симулякра на окупованих територіях, адже молодь отримує заздалегідь непотрібну освіту, прирікаючи себе до статусу заручників ОРДІЛО (Грідіна, 2016, с. 202).

Згадує авторка і про науково-педагогічних працівників у закладах вищої освіти на окупованих теренах, і про задеклароване відкриття 21 спеціалізованої вченої ради для захисту кандидатських та докторських дисертацій з 39 спеціальностей. «Зважаючи, що кількість вищих навчальних закладів скоротилась майже вдвічі, то і підготовка науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, які можуть реалізувати свої професійні здібності з дипломами юридично нелегітимної ВАК тільки у невизнаній республіці, є намаганням декорувати систему вищої освіти «ДНР» усіма необхідними атрибутами», – зазначає І. Грідіна (Грідіна, 2016, с. 203). Дослідниця виявила й імітацію легітимності діяльності вишів, які начебто мають міжнародне співробітництво. Поширюється інформація, що усі заклади вищої освіти в так званій «ДНР» знайшли партнерів в Росії та уклали з ними договори про співробітництво. Далі за усіх пішов Донецький національний університет «ДНР», повідомивши на своєму сайті, що він співпрацює навіть з університетами Німеччини, США, Великої Британії, Австралії (Грідіна, 2016, с. 203). Загалом дослідниця підводить до думки, що за усім цим фасадом неправдивої інформації приховується головне – система вищої освіти на окупованих росіянами теренах України працює лише на відтворення самої себе і на реалізацію цілей російської влади (Грідіна, 2016, с. 204).

У більш розширеному форматі стаття І. Грідіної була опублікована у колективній монографії «Південний Схід України в умовах суспільно-політичної кризи» (Балабанов, 2018). Авторка окреслила складну історію евакуації ЗВО з окупованих територій. Зокрема, зазначила, що у 201 р. разом з ЗВО переїхали майже 36 тис. студентів та біля трьох тисяч викладачів. 80 % переїхали до своїх філій (у межах Донбасу), 20 % – до взагалі необлаштованих приміщень (Вінниця, Кривий Ріг). На кінець 2017 р. серед переміщених закладів нараховується 19 ВО та два інститути післядипломної педагогічної освіти. На той час найбільший контингент студентів мали: Луганський національний університет імені Тараса Шевченка – 8916 осіб, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля – 6635 осіб та Донецький національний університет імені Василя Стуса – 5331 особа. Найменший – Луганська державна академія культури і мистецтв – 205, Макіївський економіко-гуманітарний інститут – 110

студентів (Балабанов, 2018, с. 294). Багато уваги присвячено діяльності освітніх центрів «Крим-Україна» і «Донбас-Україна».

Наступні дослідження українських вчених зосереджувалися переважно навколо проблем релокованих вишів та можливостей здобути освіту в Україні дітьми з окупованих територій. Так, педагоги Віталій Курило та Олена Караман виокремили актуальні проблеми шкільної освіти в умовах гібридної війни на Донбасі. Дослідники вказали, що у розробленні і проведенні освітньої політики щодо тимчасово непідконтрольних територій Донецької і Луганської областей необхідно враховувати також і те, що, на відміну від анексованого Криму, російська влада не переймається долею освіти у цих районах, а для тамтешніх випускників у російських ЗВО фактично запроваджено доволі суворий дискримінаційний режим. Зокрема, повідомляється про складність отримання статусу «співвітчизника», необхідного для вступу до російських ЗВО, територіальні обмеження, потребу складати російський Єдиний державний іспит, у тому числі з предметів, яких ці випускники не вивчали (Курило, Караман, 2017, с. 35). Олексій Цельєв проаналізував особливості реалізації права на освіту громадянами України, які проживають на її окупованих територіях (Цельєв, 2018). Олена Чальцева вказала на можливості і проблеми отримання вищої освіти дітьми з окупованих територій (Чальцева, 2019). Економіст Оксана Захарова дослідила втрати, що їх, починаючи з 2014 р., зазнають заклади вищої освіти, переміщені через тимчасову окупацію частини території Донецької й Луганської областей, анексію АР Крим, а також зробила спробу оцінити внесок науково-педагогічних працівників, котрі мають статус внутрішньо переміщених осіб, у науково-освітній потенціал України (Захарова, 2020).

Цікавим є футуристично-прогностичне дослідження філософа Дениса Свириденка «Сценарії розвитку подій на окупованих територіях: наслідки для української вищої освіти» (Свириденко, 2018). Учений розглянув такі можливі, на його думку, сценарії розвитку подій: 1) офіційна або неофіційна відмова української влади від окупованих територій; 2) заморожування ситуації навколо окупованих територій; 3) поетапне повернення окупованих територій; 4) введення миротворців ООН; 5) звільнення окупованих територій Збройними Силами України. Для прикладу, у

разі реалізації третього сценарію, Д. Свириденко прогнозував поступове повернення ЗВО назад (на попередні локації). На рівні змісту освіти відбудеться поступове повернення до українських стандартів освіти. На рівні викладачів виникнуть принаймні дві проблеми: а) що робити з викладачами, які залишилися в окупації (тут учений пропонує використовувати «індивідуальний підхід»); б) як мотивувати повернутися патріотично налаштованих професіоналів, які за кілька років вже встигли осісти в інших містах. На рівні студентів виникне проблеми з тими, які не походять родом з Донецька, Луганська чи Криму, й навряд чи захочуть продовжувати навчання у зруйнованому війною і зросійщеному регіоні (Свириденко, 2018, с. 221). Схожі проблеми Д. Свириденко прогнозував у разі здійснення п'ятого сценарію (а саме його реалізацію ми спостерігатимемо у 2023 р.), наголошуючи, що виникнуть питання з реінтеграції повернутих ЗВО, а також відбудеться швидке повернення до українських стандартів освіти, але воно може бути лише формальним (Свириденко, 2018, с. 221).

Дослідники з Переяслава Борис та Андрій Дем'яненки проаналізували процеси мілітаризації освіти в окупованому Криму, залучивши матеріали з відкритих джерел (інформаційних ресурсів органів влади РФ, окупаційної влади Криму, матеріалів Кримської правозахисної групи, інтернет-видань тощо). Учені відзначили, що режим В. Путіна, зрозумівши що може втратити величезний людський ресурс, починає повертати систему військово-патріотичного виховання, яка ефективно функціонувала в СРСР, оновлюючи її, згідно з викликами часу (Demianenko & Demianenko, 2021, р. 230). З кінця березня 2014 р. в Криму впроваджується стратегія РФ щодо освіти і виховання дітей та молоді, з квітня 2014 р. – державна програма «Про патріотичне виховання громадян Російської Федерації», з грудня того ж року – «Концепція патріотичного й духовно-морального виховання населення в Республіці Крим». Чотири роки у Криму здійснювалася державна програма «Про патріотичне виховання громадян Російської Федерації на 2016–2020 роки» (Demianenko & Demianenko, 2021, р. 231).

Зазначені програми реалізують державні та місцеві органи влади, правоохоронні органи, парамілітарні організації, політичні партії, Російська православна церква і заклади освіти. У

загальноосвітніх закладах почали відкривати спеціалізовані класи з військовим ухилом (кадетські й козачі). Окупаційною владою РФ створені спеціальні бюджетні установи Криму, підпорядковані відповідним федеральним організаціям. Однією з них є «Регіональний центр по підготовці до військової служби і військово-патріотичного виховання» (Кримпатріотцентр), створений 3 квітня 2015 р. Кримпатріотцентр організовує юнацькі спартакіади з військово-прикладних видів спорту для дітей і молоді (Demianenko & Demianenko, 2021, р. 233). У Криму реалізуються програма «Российское движение школьников» (РДШ), у рамках якої в січні 2016 р. започатковано новий рух – Всеросійське військово-патріотичний громадський рух «Юнармія». Діяльність «Юнармії» виглядає дещо осучасненим радянським минулим з його військово-спортивними рухами («Зірницею», «Орльонком»), почесними вяртами біля Вічного вогню Слави тощо. Представники Кримського регіонального відділення Юнармії для проведення воєнізованих заходів під егідою руху використовують інфраструктуру Міністерства оборони РФ, ЦСКА і ДОСААФ (Demianenko & Demianenko, 2021, р. 234).

Дослідники Б. Дем'яненко та А. Дем'яненко відзначають, що одним із головних завдань кримської «Юнармії» є викорінення української ментальності та формування з України образу ворога (Demianenko & Demianenko, 2021, р. 235). Водночас наводять приклади різноманітних виховних заходів, спрямованих на мілітаризацію свідомості, культивуванні ідей війни і насильства: ігри, конкурси, екскурсії, змагання на військову тематику, воєнізовані дитячі табори, культурно-масові заходи, лекції, конференції, театралізовані вистави тощо. Вчені наголошують: російська й місцева окупаційна влада грубо порушує норми гуманітарного права (Женевську конвенцію від 12 серпня 1949 р. «Про захист цивільного населення під час війни»), здійснюючи серед неповнолітніх жителів Криму військову пропаганду, готуючи їх до служби в армії РФ (Demianenko & Demianenko, 2021, р. 235).

У 1921 р. побачила світ монографія відомих істориків Лариси Якубової та Володимира Головка «Україна і виклики посттоталітарного транзиту (1990 – 2019)», два розділи якої (розділ 12 «Півострів несвободи» і розділ 13 «Донбаська рана: ОРДЛО») присвячені проблематиці окупованих територій України в умовах

сучасної російсько-української війни. У них Л. Якубова розглянула й питання трансформації освіти в Криму та Донбасі, починаючи з 2014 р. Ведучи мову про становище в Криму, дослідниця зазначає: на час анексії в Криму існувало сім шкіл з українською мовою навчання, у 165 школах навчання відбувалося українською та російською мовами. Діяла одна школа, в якій навчання велося українською та кримськотатарською мовами, у 333 – виключно російською. Питома частка тих, хто навчався українською, становила лише 8,2 %. Уже на 2015 р. кількість класів з українською мовою навчання скоротилася у 34 рази. Якщо у 2013/2014 н. р. українською мовою здобували освіту 12694 особи, то у 2016/2017 – 371. У вересні 2014 р. було закрито факультет української філології та українознавства в Таврійському національному університеті ім. В. Вернадського, більшість його педагогічного колективу – звільнено. Кафедри української філології, культури української мови, теорії та історії української мови були об'єднані. До кінця 2014 р. українську мову як мову викладання з вищої освіти в Криму було вилучено (Якубова & Головка, 2021, с. 442–443).

Трансформації у сфері освіти на окупованій частині Донбасу Л. Якобова розглядає крізь призму аналізу проблем кризи ідентичності. «В умовах реалізації сепаратистського сценарію під гаслами відновлення історичної справедливості, повернення у світле радянське минуле та лоно «руського мира» саме культосвітня галузь виявилася полем гострого ціннісного протистояння, що віддзеркалювало на рівні суспільної надбудови геополітичний конфлікт, стараннями Кремля виведений із латентного стану у відкриту гостру форму» (Якубова & Головка, 2021, с. 474). Історикня слушно відзначила, що повна фінансова залежність освітян на окупованих територіях, терор і монополізація інформаційного простору зумовили антиукраїнський дрейф освітніх установ та їхнє перетворення на коліщатко пропагандистської машини. Не лише мілітаризація естетики виховних заходів / святкувань у дитсадках та школах, а й зміст навчальних посібників і підручників, повернення політінформацій, розбудова мережі дитячих парамілітарних організацій, упровадження російських освітніх стандартів і програм, системи атестації освітян та їхня ізоляція в «рускомирском» інтелектуальному просторі засвідчили:

куратори «ЛНР / НРівських» анклавів працюють на стратегію включення ОРДЛО до складу РФ (Якубова & Головка, 2021, с. 475).

У 2022 р. в умовах повномасштабного вторгнення військ РФ, низка українських дослідників опублікували статті, присвячені освітній проблематиці на окупованих теренах України. Так, Наталія Свиначенко відзначає, що на окупованому Донбасі з урядовою доктриною «русский мир» тісно пов'язана доктрина «русский Донбасс». Її завдання полягає у тому, щоб визначити духовну спадщину Донбасу як самобутню та невід'ємну складову російської культури, повернення Донбасу як суб'єкта до сфери російського історичного простору, розвитку російської мови і культури, російської історичної спадщини (Свиначенко, 2022, с. 648). Вплив цієї доктрини особливо помітний у шкільній навчальній програмі з «Истории Отечества», яка викладається замість «Історії України» у так званих «ДНР» і «ЛНР». На початку вивчення учням пропонують з'ясувати значення термінів «Донбас» та історичні землі – «Новоросія», «Малоросія». Далі йдеться про правонаступництво «ДНР» і «ЛНР». Ключова теза програми: російська мова – це основа ментальності жителів Донбасу. У навчальній програмі акцентується на тому, що «Донбас був передовим промисловим центром Радянського Союзу, невід'ємною частиною російської нації у радянський період». Останні теми навчальної програми з «Истории Отечества» присвячені т. зв. «російській весні» на Донбасі (Свиначенко, 2022, с. 648).

Розглядаючи особливості навчально-виховного процесу у закладах освіти окупаційної адміністрації РФ в окупованій Донецькій області, Н Свиначенко знову повертається до змісту викладання історичних дисциплін у середніх школах. Вона зауважує, що предмет «Історія Донбасу» за програмою викладається, фактично, як історія Росії, утім деякі теми «прив'язуються» до регіону: освоєння чи відбудова Донбасу. За навчальною програмою також вивчаються події 2014 р., але висвітлюються як боротьба з нацистами. Також у навчальній програмі наголошується, що для майбутнього Донбасу важлива доля сусідніх регіонів Новоросії, які перебувають під контролем України (Свиначенко, 2022, с. 649). У 2020 р. школи т. зв. «ДНР» перейшли на російські стандарти. Найпомітнішими нововведеннями є те, що українську мову та літературу перестали викладати навіть у

дуже урізаному вигляді. Натомість, збільшили навчальне навантаження з історії та географії Росії, суспільствознавства, котрі розширяють знання про державний устрій РФ та підконтрольних їй територій. Ударом по українству у донецькому регіоні Н. Свиначенко вважає те, що після 2014 р. учителі української мови перепрофілювалися (добровільно та примусово) на викладання російської мови (Свиначенко, 2022, с. 650).

Дослідниця описує різноманітні форми і методи «військово-патріотичного» виховання на окупованих теренах «ДНР»: сакралізоване святкування дня 9 травня, проведення уроків «О доблести, о подвигах, о славе твоих сыновей, Отечество мое!», вивчення біографій бойовиків (О. Захарченка та ін.) тощо. Відзначає вона й цікавий факт викладання у школах «ЛНР» такого предмету, як «Християнська етика» (за вибором), однак констатує деморалізацію молоді в РФ та на окупованому Донбасі (Свиначенко, 2022, с. 651).

Низку міркувань про стан історичної шкільної освіти в РФ і на окупованих нею теренах України висловив відомий український історик Олександр Удод. Так, дослідник окреслив епопею зі створенням в РФ єдиного підручника з історії, яка почалася з 2007 р. й призвела до створення у липні 2021 р. «Комісії з історичної освіти» на чолі з В. Мединським – автором політично кон'юнктурного підручника «История России: начало XX – начало XXI века. 10 класс» (Перелом, 2022, с. 1494–1496). О. Удод наголосив, що історична політика в РФ та підпорядковані їй історична наука і викладання історії в середній школі реалізують великодержавні, шовіністичні та імперські устремління сучасної російської влади. Відтак показав, як у сучасних шкільних підручниках з історії у РФ використовують міфи радянської епохи (зокрема про подвиг 28 панфіловців, про 10 «сталінських ударів» по ворогу в завершальний період Другої світової війни), а українські сюжети присутні, як правило, у підручниках з історії Росії (історії Вітчизни), а не всесвітньої історії, як мало б бути згідно з логікою змістового наповнення курсів історії. Цим самим забезпечується «історико-науковий супровід» політики Кремля щодо України: мовляв, до 199 р. України не існувало, а події попередніх століть на території історичної України – то спільна історія громадян єдиної Вітчизни, де неможливо було відрізнити росіян від українців чи білорусів

(Перелом, 2022, с. 1497–1499). Охарактеризував учений і відродження в РФ «ідеологічної обробки» вчителів історії (Перелом, 2022, с. 1500–1502).

Аналізуючи трансформації змісту освіти і виховання школярів на окупованих територіях України юрист Микита Петровець визначив такі панівні ідеологічні наративи у змісті суспільствознавчих підручників: 1) українська дитина є частиною російського народу та має російську ідентичність (російська мова, культура тощо); 2) етноси всередині РФ непохитні у власній єдності в межах єдиної держави; 3) самовизначення окремих етносів на території РФ – етнічний сепаратизм; 4) РФ є носієм історичної та культурної спадщини на території сучасної України; 5) РФ є Батьківщиною української дитини; 6) українська дитина має бути патріотом РФ, що порівнюється із любов'ю до батьків та безкорисливого служіння РФ; 7) проявляти націоналістичні почуття, тобто відстоювати права свого етносу – шовінізм, що може призвести до геноцидної риторики; 8) військовий обов'язок перед РФ – священний для населення окупованої території, яке вважається носієм російської ідентичності; 9) жертвування дитиною власним життям під час виконання військового обов'язку перед РФ – найвищий прояв патріотизму; 10) колонізація нових територій за межами кордонів – спосіб існування РФ, що не повинен засуджуватись; 11) розвал СРСР – трагедія для всіх його народів в межах відновлених самостійних держав, які тепер розпалюють міжнаціональні конфлікти та дискримінують російськомовне населення; 12) втручання у внутрішні справи сусідніх із РФ держав, у тому числі військовим шляхом – важливий елемент національної політики РФ; 13) дії США, НАТО та ЄС просувають ідею “однополярного світу”, що несе світову загрозу, у тому числі РФ як державі (Петровець, 2022). Відтак, на думку автора, підсумки такої «освіти» доволі сумні: на виході зі школи Росія отримує вже не українську дитину, а свідомого російського громадянина, який опікується розширенням «своєї нової держави», готовий долучитися до цього особисто і покласти своє життя в Чечні, Молдові, Грузії, Україні чи деінде. Фактично відбувається асиміляція українських дітей. Їхня власна ідентичність розмивається та виключається можливість її формування у більш юному віці. Надалі це може означати свідому участь «колишніх» українських дітей у війні проти

України, а також у спротиві деокупації та реінтеграції (Петровець, 2022).

У 2023 р. учені продовжують аналіз освітніх змін на окупованих українських територіях, які здійснюються російськими властями і сепаратистами-зрадниками. Так, тернопільська історикня Оксана Потіха досліджує долі українських дітей на тимчасово окупованих територіях України, розглядаючи й період після початку повномасштабного вторгнення. За її даними, у перші два місяці повномасштабного вторгнення росіяни вивезли з окупованих районів Донецької та Луганської областей 2389 дітей, а станом на 10 квітня 2023 р. на території РФ перебувають 19.384 незаконно вивезених дитини, які пройшли процес депортації, з них 4.396 – діти-сироти. Частина з них незаконно усиновлюється російськими сім'ями, інші потрапляють до спеціальних таборів. Відомо, що 45 дитячих й 12 мілітарних таборів розташовано в Росії (зокрема в Чечні), а також на тимчасово окупованій території Криму та Луганщини (Потіха, 2023, с. 27–30).

Висновки. Отже, трансформації у сфері освіти на тимчасово окупованих територіях України (2014–2023) досліджували історики, політологи, юристи, економісти, філософи. Джерельною базою для них слугували переважно інтернет-видання, які подавали не завжди перевірену інформацію. Власне відсутність можливості верифікувати джерельну інформацію є однією з найбільш проблем для дослідників сучасної російсько-української війни. Головну увагу вчені зосереджували на становищі середньої та вищої ланок освіти в окупованих Криму, Донецькій та Луганській областях. Значно менше відомо про стан дошкільної та середньої спеціальної (професійної) освіти, що, безумовно, є перспективним напрямом подальших досліджень для українських учених. Уважаємо, що науковцям потрібно продовжувати аналіз процесів, спрямованих на знищення української громадянської та етнічної ідентичності дітей і молоді через заклади освіти і позашкільні установи й організації на окупованих теренах України.

Джерела та література

Балабанов, К. В. (ред.) (2018). *Південний Схід України в умовах суспільно-політичної кризи*. Маріуполь: МДУ.

- Грідіна, І. М.** (2016). Освітнянський фронт війни на Сході України. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*, 16, 199–208.
- Захарова О. В.** (2020). Трансформації науково-освітнього потенціалу закладів вищої освіти України через тимчасову окупацію частини території Донецької та Луганської областей, анексію Республіки Крим. *Освітня аналітика України*, 4, 47–59.
- Іщенко, А. Ю., Зубченко, С. О. Карпенко, М. М., Лозовий, В. С. & Черненко, Т. В.** (2017). Безпекові виміри освітньої політики: світовий досвід та українські реалії : аналітична доповідь. Київ: НІСД, 44 с.
- Курило, В. & Караман, О.** (2017). Актуальні проблеми шкільної освіти в умовах гібридної війни на Донбасі. *Рідна школа*, 9/10, 34–39.
- Освітнє поле.** (2021). *Дослідження «Освітнє поле на тимчасово окупованих територіях України (2014–2019 рр.)»*. URL: <https://www.helsinki.org.ua/publications/doslidzhennia-osvitnie-pole-na-tymchasovo-okupovanykh-terytoriiakh-ukrainy-2014-2019-rr/>
- Перелом.** (2022). *Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У 2-х кн. (Кн. 2)*. Київ: Інститут історії України, 803–1526.
- Петровець, М.** (2022). *Шкільна освіта: прихована зброя РФ проти України*. URL: https://lb.ua/blog/koalitsiia_ua5am/549412_shkilna_osvita_prihovana_z_broya_rf.htm
- Потіха, О.** (2023). Долі українських дітей на тимчасово окупованих територіях України. *Воєнні конфлікти та техногенні катастрофи: історичні та психологічні наслідки: Збірник тез III Міжнародної наукової конференції, 20-21 квітня 2023 р. / упоряд. Криськов А.А., Габрусєва Н.В. Тернопіль: ФОП Паляниця В.А., 27–30.*
- Свинаренко, Н. О.** (2022). Втілення російських державних доктрин у освіті на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей (2014–2022). *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: Scientific monograph*. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 646–653.
- Свириденко, Д. Б.** (2018). Сценарії розвитку подій на окупованих територіях: наслідки для української вищої освіти. *Гілея*, 138(2), 219–222.
- Хоменко, О.** (2017). Довгий тунель без світла в кінці: середня школа на теренах «народних республік» у перший рік російсько-української війни. *Українознавство*, 2, 8–17.

- Цельєв, О.В.** (2018). Особливості реалізації права на освіту громадянами України, які проживають на її окупованих територіях. *Наукові записки НаУКМА. Серія: Юридичні науки*, 1, 74–77.
- Чальцева, О.М.** (2019). Можливості і проблеми отримання вищої освіти дітьми з окупованих територій. *Політичне життя*, 2, 27–32.
- Якубова, Л. & Головко, В.** (2021). Україна і виклики посттоталітарного транзиту (1990–2019) / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика.
- Demianenko, V. & Demianenko, A.** (2021). Militarization of the Educational Process in Occupied Crimea (2014–2019). *Skhidnoievropeiskiy Istorychnyi Visnyk*, 19, 228–238.

References

- Balabanov, K. V.** (red.) (2018). Pivdennyi Skhid Ukrainy v umovakh suspilno-politychnoi kryzy [South-East of Ukraine in the conditions of socio-political crisis]. Mariupol: MDU[in Ukrainian].
- Hridina, I. M.** (2016). Osvitianskyi front viiny na Skhodi Ukrainy [The educational front of the war in the East of Ukraine]. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnogo universytetu. Seriya: Istorii. Politolohiia – Bulletin of the Mariupol State University. Series: History. Political Science*, 16, 199–208 [in Ukrainian].
- Zakharova, O. V.** (2020). Transformatsii naukovo-osvitnoho potentsialu zakladiv vyshchoi osvity Ukrainy cherez tymchasovu okupatsiiu chastyny terytorii Donetskoï ta Luhanskoï oblastei, aneksiïu Respubliky Krym [Transformation of the scientific and educational potential of higher education institutions of Ukraine due to the temporary occupation of part of the territory of the Donetsk and Luhansk regions, the annexation of the Republic of Crimea]. *Osvitnia analityka Ukrainy – Educational analytics of Ukraine*, 4, 47–59 [in Ukrainian].
- Ishchenko, A. Yu., Zubchenko, S.O., Karpenko, M.M., Lozovyi, V. S. & Chernenko, T. V.** (2017). Bezpekovi vymiry osvithoi polityky: svitovyi dosvid ta ukraïnski realii : analitychna dopovid [Security dimensions of educational policy: world experience and Ukrainian realities: analytical report]. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
- Kurylo, V. & Karaman, O.** (2017). Aktualni problemy shkilnoi osvity v umovakh hibrydnoi viiny na Donbasi [Actual problems of school education in the conditions of hybrid war in Donbas]. *Ridna shkola – Native school*, 9/10, 34–39 [in Ukrainian].
- Osvitnie pole.** (2021). Doslidzhennia «Osvitnie pole na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh Ukrainy (2014–2019 rr.)» [Study «Education field in the temporarily occupied territories of Ukraine (2014–2019) »].

URL: <https://www.helsinki.org.ua/publications/doslidzhennia-osvitnie-pole-na-tymchasovo-okupovanykh-terytoriiakh-ukrainy-2014-2019-rr/> [in Ukrainian].

- Perelom.** (2022). Perelom: Viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshyny. Dialohy z istorykamy. U 2-kh. (Kn. 2) [BREAKING: Russia's war against Ukraine in the layers of time and spaces of the past. Dialogues with historians. In the 2nd book. Book 2]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 803–1526. [in Ukrainian].
- Petrovets, M.** (2022). Shkilna osvita: prykhovana zbroia RF proty Ukrainy [School education: the hidden weapon of the Russian Federation against Ukraine]. URL: https://lb.ua/blog/koalitsiia_ua5am/549412_shkilna_osvita_prihovana_z_broya_rf.htm[in Ukrainian].
- Potikha, O.** (2023). Doli ukrainskykh ditei na tymchasovo okupovanykh terytoryiakh Ukrainy [The fate of Ukrainian children in the temporarily occupied territories of Ukraine]. *Voenni konflikti ta tekhnohenni katastrofy: istorychni ta psykhologichni naslidky: Zbirnyk tez III Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, 20–21 kvitnia 2023 r. – Military conflicts and man-made disasters: historical and psychological consequences: Collection of theses of the III International Scientific Conference, April 20–21, 2023 / uporiad. Kryskov A.A., Habrusieva N.V.* Ternopil: FOP Palianytsia V.A., 27–30 [in Ukrainian].
- Svynarenko, N.O.** (2022). Vtilennia rosiiskykh derzhavnykh doktryn u osviti na tymchasovo okupovanykh terytoryiakh Donetskoi ta Luhanskoi oblastei (2014–2022) [Implementation of Russian state doctrines in education in the temporarily occupied territories of Donetsk and Luhansk regions (2014–2022)]. *The Russian-Ukrainian war (2014 – 2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: Scientific monograph.* Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 646–653 [in Ukrainian].
- Svyrydenko, D. B.** (2018). Stsenarii rozvytku podii na okupovanykh terytoryiakh: naslidky dlia ukrainskoi vyshchoi osvity [Development scenarios in the occupied territories: consequences for Ukrainian higher education]. *Hileia – Gilea, 138(2)*, 219–222 [in Ukrainian].
- Khomenko, O.** (2017). Dovhyi tunel bez svitla v kintsii: serednia shkola na terenakh «narodnykh respublik» u pershyi rik rosiisko-ukrainskoi viiny [A long tunnel without light at the end: a high school on the territory of the «people's republics» in the first year of the Russian-Ukrainian war]. *Ukrainoznavstvo – Ukrainian Studies, 2*, 8–17 [in Ukrainian].
- Tseliev, O. V.** (2018). Osoblyvosti realizatsii prava na osvitu hromadianamy Ukrainy, yaki prozhyvaiut na yii okupovanykh terytoryiakh [Peculiarities

of exercising the right to education by citizens of Ukraine living in its occupied territories]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Serii: Yurydychni nauky – Scientific notes of NaUKMA. Series: Legal Sciences, I*, 74–77 [in Ukrainian].

Chaltseva, O. M. (2019). *Mozhlyvosti i problemy otrymannia vyshchoi osvity ditmy z okupovanykh terytorii* [Possibilities and problems of obtaining higher education for children from the occupied territories.]. *Politychne zhyttia – Political Life*, 2, 27–32 [in Ukrainian].

Yakubova, L. & Holovko, V. (2021). *Ukraina i vyklyky posttotalitarnoho tranzytu (1990–2019)* [Ukraine and the challenges of post-totalitarian transit (1990–2019)] / NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. Kyiv: Akadempriodyka [in Ukrainian].

Demianenko, B. & Demianenko, A. (2021). *Militarization of the Educational Process in Occupied Crimea (2014 – 2019)*. *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk – East European Historical Bulletin*, 19, 228–238 [in English].

*Стаття надійшла до редакції 16.03.2023 р.
Стаття рекомендована до друку 17.04.2023 р.*